

SÜJET ANLAYIŞI VƏ ONUN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Giriş. Qədim yunan filosofu Aristotel ədəbiyyatı təqlidi sənət, yəni həyatı və insanları yamsılama sənəti adlandırmışdır. Aristotelin bu fikrini əsas götürərək deyə bilərik ki, yazıçı daha çox təxəyyülə əsaslanır. O, qələmə aldığı dövrün, mühitin ruhunu təhrif etməmək şərti ilə həyatda gördüyü hadisələri, insanları öz təxəyyülünə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Beləliklə, yazıçı bədii surət yaratmış olar və öz əsərini ərsəyə gətirməyə başlayar. Bəs hər həyatdan götürülmüş mövzu kor-koranə ədəbiyyata gətirilə bilərmi? Təbii ki, həyat hadisələri, yazıçının müşahidə etdiyi faktlar qruplaşdırılmalı və sistemə salınmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışı mühüm məsələlərdəndir.

Əsas hissə. Bədii əsərin strukturu süjet və kompozisiyadan ibarətdir. Biz heç bir epik və ya dramatik növdə yazılmış bədii əsəri, onun strukturunu, kompozisiyasını süjetsiz təsvir edə bilmərik.

Süjet-hərəkət, hadisə, feil ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, qədim yunan filosofu Aristotel özünün "Poetika" əsərində süjeti "hadisələrin qruplaşdırılması", "hərəkətdə bir təqlid" deyərək tərif etmişdir. Dramatik və ya epik növdə yazılmış əsərlərə nisbətən lirik növdə süjetin əhəmiyyəti azdır. Lirikada biz hərəkəti daha çox fikirlərin, hissələrin, həyəcanların dəyişməsi şəklində özünü göstərdiyini görürük. Yəni bir növ lirik əsərlərdə süjet "dumanlı" olur. Süjetə bir ədəbiyyat termini kimi müxtəlif təriflər verilmişdir. "Bir-biri ilə bağlı olub, ardıcıl surətdə inkişaf edən (başlanğıcdan nəticəyə qədər) və bilavasitə epik, lirik, yaxud dramatik əsərin məzmununu təşkil edən həyat hadisəsi süjet adlanır. Bu hadisələr içərisində göstərilən adamların qarşılıqlı əlaqə və rəftarı insan xarakterinin müxtəlif cəhətlərini, əsərdə inkişaf edənlərin fikir, hiss və davranışlarını, xarakterin inkişafı tarixini və yüksəlişini əks etdirir" [1, s. 67]. "Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin süjetini təşkil edir. Sənətkar çalışır ki, öz ideya, məqsəd və görüşlərini doğru və kamil ifadə edə bilən süjet qursun" [3, s. 65]. Yaradılan hər bir bədii əsər bu və ya digər bir şəkildə həyatda olmuş hadisənin ədəbiyyata gəlişidir. Bu baxımdan ədəbiyyatda süjet anlayışını bir tərifə sığdırmaq düzgün olmazdı.

Aristotelin "Poetika"sında süjet əvəzinə "fabula" terminindən istifadə olunmuşdur. Fabula latın dilində "əhvalat", "nağıl" deməkdir. Aristotelin əsərində bu termin geniş, əsəri tam əhatə edən anlayışdır. Fabula ilə süjetin fərqi böyük deyildir. Süjetin müəyyən bir hadisələrin ardıcılığı və fabulanın da əhvalat, nağıletmə kimi izah edildiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, süjeti hadisələrin və hərəkətlərin müəyyən ardıcılığı kimi, fabulanı isə müəllifin bu hadisələri necə nəql etməsi kimi tərif edə bilərik. A.N.Ostrovski bildirdi ki, süjet hazır məzmun, yəni bütün təfsilatı ilə ssenariumdur, fabula isə hər hansı bir hadisə haqqında qısa real hekayət, yazıçının hər cür əlavə rəng və boyalarından uzaq təhkiyədir.

Süjet, əsasən, ziddiyyətlərdən, qəhrəmanlar arasında gedən mübarizələrdən ibarətdir. Süjeti ziddiyyətsiz, münaqişəsiz təsvir edə bilmərik. Hər bir kamil süjetin başlanğıcı, kulminasiya nöqtəsi və sonu olmalıdır. Aristotel yazmışdır ki, hər bir kamil süjetin "başlanğıcı, ortası və sonu olmalıdır", süjet "istədiyin yerdə başlanmamalı, istədiyin yerdə tamam olmamalıdır". Süjetin üç əsas əlaməti vardır: intriqa, kolliziya, situasiya.

Intriqa-bütün əsər boyu davam edən münaqişədir. "Dəli Kür" romanında Cahandar ağa ilə Allahyar qarşı-qarşıya gəlir. Əsərdə qəhrəmanların, arzularının, istəklərinin, mənfəətlərinin bir-birinə zidd olması intriqadır. Əgər əsərdə bu cür ziddiyyətlər olmasa, əsər yarana bilməz.

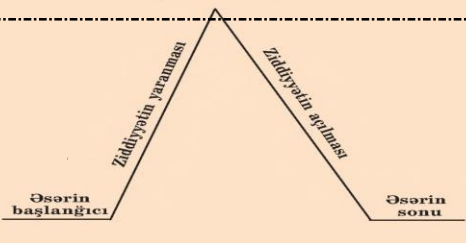
Kolliziya-bədii əsərdə insan qrupları arasında gedən mübarizədir. Əsərlər heç də hər zaman şəxsi münasibətləri toqquşan obrazların süjeti əsasında qurulmur. Əsərlərdə zümrələr, təbəqələr, xalqlar, partiyalar arasında da mübarizə təsvir edilir. "Koroğlu" dastanında Koroğlu ilə bəylər, paşalar arasında gedən mübarizə, onlar arasındakı ziddiyyət kolliziyadır.

Situasiya-personajlar arasında gedən mübarizənin müəyyən bir vəziyyətidir. Fransızca "situs" vəziyyət deməkdir. Situasiya həm qəhrəmanların şüurundakı, həm də xaricdəki münaqişələri əhatə edir.

Orta məktəbdə şagirdlər bəzən süjetin mərhələləri-ünsürləri haqqında məlumatları yaxşı anlaya bilmirlər. Bu mövzunu şagirdlərə tədris edərkən onun insan həyatının mərhələləri ilə əlaqəsini göstərə bilərik. İnsan dünyaya bir "ağ lövhə" kimi gəlir və gözüni açdığı ilk andan etibarən ağlamağa başlayır. Çünki o hələ başına nələrin gələcəyindən xəbərsizdir və onun dünyaya gəlişi ilə həyatının ekspozisiya mərhələsinin əsası qoyulur. Kiçik uşaq böyüməyə başlayır, danışır, yeriyir, ətrafında olan hadisələri anlamağa çalışır və məktəbə getməyə başlayır. Bu onun həyatının "düyüm nöqtəsi", zavyazka mərhələsini təşkil edir. Artıq onun bir məqsədi var: "Oxumaq və universitetə qəbul olmaq". 17 yaşına gəlib çatmış bir yeniyetmə universitetə qəbul olur və o artıq gənclik dövrünün bir addımlığındadır. Özündə hər şeyi etmək gücünü görür. Qarşısına qoyduğu və həyatı üçün önəmli olan ən böyük sınaqdan uğurla çıxmışdır. Deməli, artıq bu onun həyatının zirvəsini, kulminasiya nöqtəsini təşkil edir. Universitet həyatı bitir və əsl həyatla üzləşmə baş verir. Gənclik həyatının ziddiyyətləri yavaş-yavaş aradan qalxmağa başlayır. Universiteti bitirib işləməyə başlayır və ailə qurur. Bu insan həyatının razvyazka mərhələsidir. İnsan həyatının qocalıq dövrünü isə süjetin final mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. (İnsan həyatının süjet xətti onun qarşısına qoyduğu məqsədlərlə bağlıdır.)

Həyatdan gətirdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi süjet xəttini təşkil edən hadisələr düz xətlə deyil, yüksələn və enən xətlə inkişaf edir. Bu baxımda süjet xətti 5 ünsürdən-mərhələdən ibarətdir. Bu ünsürlər ədəbiyyatşünaslıqda müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarda göstərilmişdir. M. Rəfil bu ünsürləri ekspozisiya; rəbt; hərəkət; böhran, yaxud kulminasiya; qət adlandırmışdır [4, s. 156]. Orta məktəb ədəbiyyat dərslərlərində bu ünsürlər ekspozisiya; zavyazka; kulminasiya; razvyazka; final

⁵⁸ ADPU-nun magistrantı. sona.meherremova123@gmail.com

adlandırılmışdır. Adlanma baxımından müxtəlif fərqlər özünü göstərsə də, ancaq mahiyyət etibarilə hər bir adlandırma eyni mahiyyətə malikdir.

Ekspozisiya - Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu anlayış bədii müqəddimə, bədii zəmin sözləri ilə ifadə olunur. Əsərdə danışılacaq hadisənin yaranması və inkişafı üçün lazımı hazırlıq məqsədi güdən hissəyə ekspozisiya mərhələsi deyilir. 8-ci sinif ədəbiyyat dərslində C. Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsi verilmişdir. Bu hekayənin ekspozisiya mərhələsini kəndə naçalnikin gəlməsi xəbərinin verilməsi, pristavın həyatına kəndlilərin və qonaqların toplanması, pristavın arvadının ad gününü qeyd etməsi ilə bağlı qonaqlığa hazırlıq mərhələsi təşkil edir.

Zavyazka - Süjetin bu mərhələsini ifadə etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında rəbt, düyün sözləri də işlədilir. Zavyazka ekspozisiyadan sonra hadisələrin mürəkkəbləşməsini, düyünlənməsini göstərir. “Qurbanəli bəy” hekayəsində naçalnikin qonaqlığa gəlib çıxması, qonaqların pristavın xanımına sağlq söyləmələri kimi hadisələr zavyazka mərhələsini əhatə edir.

Kulminasiya. Bu söz latınca “qulmen” sözündəndir mənası təpə, zirvə, yüksəklik deməkdir. Qurbanəli bəyin naçalnikə yaltaqlanması, qonaqları öz evinə qonaq çağırması hekayənin kulminasiya mərhələsini təşkil edir.

Razvyazka. Bədii əsərdə ziddiyyətlərin açılmasına, münaqişənin zəifləməsinə razvyazka deyilir. Nökərin uzaqdan gələn atlı dəstəsini görməsi, arvadının qaçıb Qurbanəli bəyə xəbər verməsi, naçalnik və qonaqların Qurbanəli bəyin evinə gəlməsi hekayənin razvyazka mərhələsini təşkil edir.

Final. Hadisələrin, ziddiyyətlərin, intriqanın həll edilməsinə, sona çatmasına final deyilir. Qurbanəli bəyin qaçıb tövlədə gizlənməsi, hər kəsin onu axurun içərisində görməsi hekayənin finalı, sonluğudur.

Nəticə. Ədəbiyyatşünaslıq elementlərinin orta məktəbdə öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu elementlər içərisində ən çox nəzərə çarpan, diqqəti cəlb edən süjetdir. Yuxarıda göstərilən nümunələrə və təriflərə əsasən belə bir qənaətə gəlirik ki, süjet bədii əsərin özü deməkdir. Biz oxuduğumuz əsərdə həyat həqiqətlərini süjet vasitəsi ilə dərk edirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 199 s.
2. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 2009, 201 s.
3. Paşayev M.C., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: 1972, 279 s.
4. Rəhili M. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı: 1958, 274 s.
5. Umumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: 2018, 208 s.

Açar sözlər: süjet, süjetin öyrədilməsi yolları, ünsürləri, əlamətləri

Ключевые слова: сюжет, пути изучения сюжета, элементы, признаки

Key words: plot, the ways of studying plot, elements, signs

Xülasə

Bədii əsərlərin qurulmasında süjet mühüm yer tutur. Bəzən şagirdlər süjet anlayışını dərk edə bilmir və onlara bu termin olduqca çətin görünür. Ədəbiyyat bir elmdən daha çox bizim həyatımızı, arzularımızı, xəyallarımızı özündə ehtiva edir. Bu baxımdan süjet anlayışını şagirdlərə izah edərkən onun həyatla əlaqəsini də göstərmək mühüm şərtlərdəndir.

Резюме

Сюжет занимает значимое место в формировании художественного произведения. Некоторые учащиеся не могут усвоить понятие сюжета и этот термин им кажется сложным. Литература больше науки включает в себя нашу жизнь, мечты и иллюзии. С этой точки зрения, объясняя ученикам понятие сюжета, одним из основных условий является показ его связи с жизнью.

Summary

Plot takes an important place in establishment of novel. Some students can't learn the definition of the plot and this term seems difficult to them. Literature more than science includes life, dreams and illusion. From this point of view, explaining students the definition of the plot, one of the necessary conditions is to show its connection with life.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova